

A művészet, az öntevékeny gyermeki művészi (esztétikus) önkifejezés tehát a nonverbális pedagógus-növendék kommunikáció egyik formájaként is értelmezhető, hiszen vannak olyan gyerekek, akik csak a rajzaik segítségével tudják elmondani a problémáikat – hangsúlyozzák amerikai kollégáink fotó-illusztrációkban gazdag,

bőséges irodalomjegyzékkel és részletező tárgymutatóval ellátott kötetükben. Tapasztalataik az iskolai tanulás újraértelmezésén gondolkodó hazai pedagógia számára is megszívlelendők.

Gombos Zsuzsa – Horváth Eszter

Szondi Lipót horoszkópja

Mi vezette Szondi Lipótot a gének és a sorsfolyamat összekapcsolására, és ebben a szándékában hogy jelenik meg a századelő biológiai identitás-felfogása, valamint a csillagokkal kapcsolatos ősi misztikus hit?

Szondi Lipót sohasem foglalkozott csillagjósolással. Viszont hitt a sors és a gének összefüggésében. Ugyancsak a sors keze lehet abban is, hogy rendszerének kidolgozásával csaknem egy időben már olvasható is egy tanulmányt, amely a sorsanalízist az asztrológiával hasonlította össze. (1) Természetesen kár lenne azt a kérdést vizsgálgatni, hogy melyik doktrína használta fel a másikat saját legalitásának alátámasztására. Az mindenestre tény, hogy mindkét rendszer sűrű támadásoknak és előítéletekkel terhelt vitáknak van kitéve mind a mai napig. Két független – bár hasonlatosságokat mutató – elmélet ugyanolyan vádakkal történő kritizálása persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy közös gyökérből táplálkoznak. Még ha van is strukturális átfedés magyarázó leírásaikban, kifejtési rendszerükben, fennállhat egyrészt a „minden mindennel összefügg” mágikusan hangzó csapdája, illetve az irracionális elméletalkotás határokat összemosó, a világ teljességére kiterjedő projekciója.

Emlékezés és sors

Miért is kell beszélnünk Szondi kapcsán az emlékezésről? Válaszul hadd idézzem *Ewald Hering*nek azt a merész kijelentését, hogy „az ösztön nem más, mint fajem-

lékezet”. Hering 1864-ben megjelent okfejtésére alapozva *Richard Semon* német természettudós bebizonyította, hogy itt nemcsak analógiáról, hanem a szerves eseményekben rejlő identitásról van szó. Semon e témáról szóló két könyve (2) a huszadik század elején jelentős hatást gyakorolt a kor tudományos életére. Az a kérdés, hogy Semon elmélete milyen hatást gyakorolt Szondi génteóriájára, egyrészt filológiai természetű, másrészt értelmetlen. Filológiai elemzést nem végzek most és az okozati hatás kutatását azért tartom meddő vállalkozásnak, mert a Szondi-elméletnek nincs közvetlen előzménye. A genealógia és a sorsanalízis öntörvényű, struktúrájában egyedül a freudi ösztönelmélet hatását lehet felfedezni. Van viszont egy nem-okozati diffúz háttér, amelyből a génteória kiemelkedik, egy szemléleti közeg, amely a század elején szinkronikus módon számos gondolatmenetben, problémakezelésben tetten érhető.

Miből is áll össze ez a háttér? Először is utalnom kell a pszichofizika két, abban az időben meghatározó paradigmájára: a monisztikus identitás-elméletre és a vitalitás-felfogásra. Ezek képezik az emlékezés és a test-lélek azonosság pszicho-fiziológiai összefüggésének alapját.

Az ingerfogalom analízisével Semon rámutat, hogy az az elfogadott ingerdefini-

ció, miszerint „az inger nem más, mint a szervezet külső körülményeiben beállt változás”, félreértésekre adhat okot. A „külső” és a „változás” terminusok nem alkalmasak pontos meghatározások megtételére. Ennek kiküszöbölése érdekében Semon az inger definícióját a szervezetre ható olyan befolyásként határozza meg, amely az organizmus izgatható állományában összetett változások sorozatát idézi elő. A szervezetenek ezt a megváltozott állapotát „izgalmi állapotnak” nevezi. Az ingerhatás előtt a szervezet primer, utána szekunder indifferens állapotban van. Miután az ingerhatás lezajlott, ez az izgatható állomány a szekunder indifferens állapotban maradó elváltozást mutat, ezt Semon engrafikus hatásnak, magát a változást pedig engrammnak nevezi. Az élőlény örökölt és egyénileg szerzett engramkomplexumainak összessége nem más, mint a „mnémé”. Itt érhetjük tetten az emlékezés és a sors összefüggését. Hermann Schwarz német fiziológus elemzése szerint az „ingeryom” fogalmából kiindul-

va emlékjelenségek helyett „gyakorlás-jelenségeket” kell tanulmányozni (3), mivel a gyakorlás és a szokás törvényei legalább annyira biológiaiak, mint pszichológiaiak. Semon hasonlóképpen ír: „Ha egy lelki folyamat egyszer végbemegy, sajátos kedvezmény lép fel, amennyiben következő alkalommal sokkal könnyebben áll elő ugyanaz és annival könnyebben, minél többször volt ismételve.”

Ezt a könnyítő feltételt, amely az ismétlés során jelentkezik, nevezzük nyomnak – jelenti ki Schwarz. Ez a nyom teljesen testi, jól azonosítható szöveti

struktúraváltozás, azaz nem más, mint az engram. Az ismétléssel az engramok felidéződnek – Semon fogalma szerint ez az „ekfória” –, és a felidézés kiváltója nem más, mint az eredeti engrammal társult izgalmi állapotok újra-átélése. Ennek a kiváltó állapotnak nem kell az eredetivel megegyező intenzitásúnak lennie, elég egy töredékes, gyengült „emlékeztető” is. Látható, hogy ez a gondolatmenet párhuzamba állítható a wundti hagyomány asszociáció és emlékezés fogalmaival – csakhogy nem pszichológiai, hanem biológiai oldalról definiálva. Minden

A sorsanalízisben lépten-nyomon ott lappang Szondi költői személyisége, holott egy tárgy objektivitása éppen a semleges hozzáállást kívánná meg. Szondi fogalmai jobban illenének egy Szentkuthy-regénybe, mint egy tudományos elméletbe. Lássunk ezekből egy-két példát!

Az ösztönkonstellációk elnevezései például: „galamblelkű hóhér”, „a projiciáló Káin”, „megszállott Abel” stb. Az én elnevezése: „pontifex opportinorum”. Ösztönosztályok: „farizeusok osztálya”, „lemondó humanizáltak osztálya” stb. Az összes közül talán a legsokatmondóbb terminus: „láncravert ősök tömlöce”.

ilyesfajta folyamatnál összhangzik az egész mnémikus rendszer az új inger szinkronikus izgalmi állapotával – ezt az összhangzást Semon homofóniának nevezi. Ha az új ingerhatás és a mnémikus izgalom között össze nem illes mutatkozik, úgy egyrészt a figyelem tevékenysége, másrészt a regeneráció folyamata, sőt filogenetikusan az alkalmazkodás is affelé törekszik, hogy az eredeti homofóniát helyreállítsa. Semon kimutatja, miképpen képesek az igen gyenge engrafikus hatások számtalan ismétlődés után ekfóriához jutni. Ugyanígy halmazódnak egy családon belül is az engrafikus lenyomatok, amelyek egy közös családi mnémét képezhetnek. Ez a családi hagyomány az, amelynek funkciója nem más, mint minden oda nem illő, inkongruens behatás kiküszöbölése és az eredeti homofónia helyreállítása.

Ezzel el is érkeztünk Szondi elméletéhez. Racionalitás és irracionális, vitális kényszerítő erők és idegmechanika – hogyan oldható fel ez egy egységben?

Sors és misztika, biológia és asztrológia

Ahhoz, hogy az asztrológia és a sors-elemzés strukturális egyezési pontjait felderítsük, először szükséges, hogy tárgyak nagyfokú hasonlóságára rámutassunk. Az asztrológia tárgya az emberi sors, az emberi karakter. A sorsot az asztrológiai hagyomány nem tartja függetlennek, hanem okozatnak tekinti – mégpedig az emberi jellem okozatának, amit a születés időpontja alapján elkészített horoszkópból mint kozmikus tükörből lehet kiolvasni.

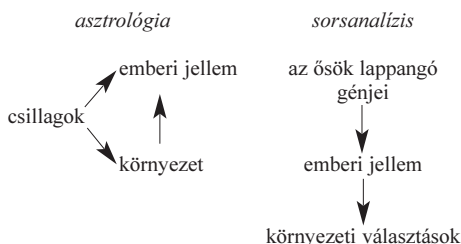
Szondi szerint a sorselemzés nem más, mint annak a rejtett tervnek a kutatása biológiai és kísérleti pszichológiai módszerekkel (4), amely az egyén életét a születéstől a halálig meghatározza. Mi ez a rejtett terv, amit Szondi láthatóvá akar tenni? Ez maga a sors, ami nem más, mint a rejtőzködő ősök választási kényszere a szerelem, a barátság, a munka, a betegség és a halál területén. Az ősök – azaz az ösztön ereje öt fő útra tereli az egyént: kit találunk magunk mellé társnak, kik között érezzük jól magunkat, milyen foglalkozást, betegségeket és milyen halálnemet választunk. Az ösztön forrásai Szondi szerint a gének, és a gének hajlamosító tendenciájának leírására Szondi a biológiából kölcsönöz fogalmat: a tropizmust. Ez a tropizmus természetesen nem olyan, mint a biológiai tropizmus, mert a biológiában ez a terminus valamilyen fizikai inger felé történő irányulást jelent, míg Szondinál vonzerőt, amely például a társválasztásnál két ember génállománya között jelentkezik.

Egyes asztrológusok – akik magukat gyakran a kozmobiológus jelzővel szokták illetni – a csillagok és az ember közé mindenáron valamiféle fizikai-biológiai hatást próbálnak odaképzelné. A bolygókból kiinduló erőről, energiáról értekeznek, amely már a születés pillanatában megszabja az emberi sorsot. Igazán megindító az az igyekezet, ahogyan ezek a gondolkodók az asztrológiát mint abszolút nem-tudományos területet a verifikálható tudományok csoportjához próbálják kötni.

A sorsot az asztrológia nem a Szondi-féle értelemben fogja fel, hanem teljesen ki-

tágítva konkrét utalásokat is ad bizonyos események bekövetkezési valószínűségére, időpontjaira. Ezzel kapcsolatban már eltér az egyes asztrológusok nézőpontja. *Baktay Ervin* úgy tartja (5), hogy amennyire megbízható a születési horoszkóp, amikor az ember külső-belső mivoltáról, jelleméről és lehetőségeiről szól, annyira bizonytalan akkor, amikor jövőbeni események megjövendölésére szeretnénk használni.

Szondi romantikus elképzelése szerint a sors az ösztön genotróp determinizmusában jelenik meg, tehát a gének „kerülő úton” meghatározzák az egyén sorsdöntő választásait, de ennek a folyamatnak az időbeli lefutását csakis az ösztönök erőssége határozza meg. A különbség jól megragadható a két rendszer felfogásában:

1. ábra

Az asztrológia ábráján jól látható, hogy benne a környezet determinizmusa sokkal erősebb, mint a sorsanalízisben. Az asztrológia – bár fő jellemzője, hogy az emberi karakterről szeretne minél többet mondani –, mikor jóslásokba bocsátkozik, teljesen a külvilág fatalizmusára helyezi a hangsúlyt. *Baktay* a térkép-analógiát veszi alapul, szerinte az asztrológiai prognózis inkább csak vázlatosan jelezheti a jövőben bekövetkező ilyen vagy olyan természetű periódusokat, és ez olyasféle tájékoztatásul szolgálhat az egyén számára, mint egy térkép. Akár így, akár úgy, az asztrológiában az individuum a dolgokat kettős értelemben is elszenvedi, a csillagok irányító mivolta saját jellemére és környezetére is hatást gyakorol, csak a kettő között időbeli elcsúszás áll fent. Míg a jellemet a születési horoszkóp által megadott keretek határozzák meg, addig a jelent és a jövőt a környezet is. Ez a kettősség *Baktay* intelmei-

ben is helyet kap. Megengedőleg ír arról, hogy a horoszkópot mindenki felhasználhatja önmaga megismerésére, de óva int attól, hogy a jövőbeni eseményeket ne szakavatott (beavatott?) asztrológus segítségével vizsgáljuk.

A sorsanalízis képlete más oksági viszonyokat mutat. Az egyes ösztöntendenciák hajlamosítják az egyént bizonyos választásokra, míg a környezet meghatározza, hogy az ösztönök kiélése milyen szinten történjen. Látható, hogy a belülről feszítő ösztönereknek a környezetet csak egy függetlenül létező gátrendszer, egy keret, amelyben a választásoknak tág tere van. Más szóval: a feltárt ösztönháttér és a környezeti feltételek közt nincs determinizmus, tehát a jóslás lehetőségei a viselkedésre vonatkozóan nem annyira körülhatároltak, mint az asztrológiában. Lássunk egy példát! Szondi szerint három kiélési szint van: natív, kötődési és szublimációs. Így például a látens szadizmus kitörhet gyilkolásban (natív szint), házassági játszmákban (kötődési szint) és a munkán keresztül is (szublimációs szint: a szadizmus kiélhető sebészprofesszorként, rock-zénezként vagy költőként is).

A sorsanalízis nyelve

A sorsanalízis és az asztrológia közös tárgya az ember. Tulajdonképpen *Jókai* összes regényalakjaiból is lehetne olyan rendszert kreálni, amely az emberi lényeg, a különböző ösztönöket, személyiségjegyeket többé-kevésbé jól átfogná. Sőt, a haruspex a kiontott állati belekből is releváns jóslásokra volt képes. Valószínűleg mindenkől lehet jóslást végezni, illetve diagnosztikus rendszert alkotni. Szondi és az asztrológia művelői hiába érvelnek saját egzaktáguk mellett bonyolult matematikai módszerekkel, a számszaki műveletek önmagukban nem fogják érvényesíteni hipotéziseiket, következtetéseiket. Ki kell mondani: valójában a két elmélet fogalmi tudományosan nem megalapozottak. Sőt, ebben a viszonylatban Szondi még rá is ver az asztrológiára. A sorsanalízisben lépten-nyomon ott lappang Szondi költői sze-

mélyisége, holott egy tárgy objektivitása éppen a semleges hozzáállást kívánna meg. Szondi fogalmai jobban illenének egy *Szentkuthy*-regénybe, mint egy tudományos elméletbe. Lássunk ezekből egy-két példát!

Az ösztönkonstellációk elnevezései például: „galamblelkű hóhér”, „a projiciáló Káin”, „megszállott Ábel” stb. Az én elnevezése: „pontifex opportunorum”. Ösztönosztályok: „farizeusok osztálya”, „lemondó humanizáltak osztálya” stb. Az összes közül talán a legsokatmondóbb terminus: „láncravert ősök tömlőce”.

Az asztrológia hasonló jellegű fogalmi közismertek: „negatív állandó jelleg”, a „küszöb öre”, „karmikus adottság”, „a jegy ura”, „esésben van” stb.

Ameddig egy gondolatmenet, egy vizsgálati irány fejlődése nem ér el egy bizonyos szintet, a képes beszéd, a szubsztanciálás teljesen helyénvaló. Maga *Freud* is állandóan szépirodalmi kifejezésmódot használt, valamint gyakran olyan tagadó nyelvi formákat, amelyek a „semmi által jellemeznek”, tehát továbbra is a sötétben hagyják azt, ami addig is sötét volt. Csak egy jellemző példa: a tudattalan fogalma. Míg az asztrológia talán mindig is tudomány-előtti marad, addig a mélylélektan a térbeli-szubsztanciális metaforákból kiindulva a huszadik század második felére eljutott az analitikus lélektan precíz, egzakt terminusaihoz. Szondit előadásmódja, saját fogalom-kreációi gátolták a tudományos differenciálódás felé vezető úton. Az analitikus lélektannak azok a képviselői, akik az objektivitás érdekében eljutottak korunk tudományos színvonalára, kiküszöbölni igyekeznek minden hiposztázást, és a ma szokásos „feltételköteg” fogalmát használják a régi antropomorfi „causa efficiens” helyett. Szondinak az az elképzelése, hogy sorsunkat ösztönalkunk határozza meg, nem más, mint mágia. Belső ösztöneink felruházása ilyen fokú hatalommal rokon mind az asztrológiával, mind a többi mágikus hagyománnyal. Gondoljunk a Smaragdtábla szimbolikus utalására: „Amilyen a nagyvilág, olyan a kisvilág.”

Irracionális és racionális tudomány

Mágia és asztrológia az egyik oldalon, gének és biológia a másikon. Ez a heterogenitás tipikusan a 20. század szüleménye. Kézenfekvőnek látszik, hogy Szondi csak korának divatja miatt nyúlt a génekhez. Talán ha 300 évvel korábban született volna, a nagy misztikusok kortársaként inkább az asztrológia ejtette volna rabul képzeletét. Szondi azonban sokkal mélyebben hitt elméletében, mintsem hogy pusztán divat miatt helyezze a sorsot a biológia törvényei alá. Nézzük meg, fő művének első fejezetében hogy határozza meg törekvéseinek célját! Így ír: „A sors maga irracionális erők eredője. A sorsfogalom magában véve irracionális. Ha mégis racionálisnak tételezem és különböző eszközökkel és módszerekkel kutatom az egyén sorsát, arra a meggyőződésre jutok, hogy a tudomány egyetlen feladata – legyen az természet- vagy szellemtudomány –, hogy az ismeretlen irracionálisait racionalizálja. A tudomány feladatának ilyen felfogásából következik, hogy: 1. minden tudományos felfedezés az irracionális tudattalamból ered. Ami nem az irracionálisban gyökeredzik, az nem felfedezés, sőt véleményem szerint nem is tudomány. 2. A természettudomány és szellemtudomány éles elkülönítése megalapozatlan. Ennek a munkának az a rendeltetése, hogy áthidalja ezt a mesterségesen előállított szakadékot.” (6)

Szondi tiszta természettudományos attitűddel közelít a pszichikai jelenségek világához. Programjában a híd újraépítése tulajdonképpen a természettudományos magyarázatoknak a lelki tartalmakra történő alkalmazását jelenti. Számára a Freud-féle ösztönelmélet nem biztosította a kellő természettudományos kiindulópontot, ezért helyezte rendszerét a génbiológia alapjaira. A gének tehát nemcsak a tudományosság „segédkritériumát” szolgáltatták neki, hanem munkásságának fő célja volt a természettudományt és a lelki tartalmak fenomenológiáját összeegyeztetni. A fő dilemma tehát Szondinál nem a „tudomány vagy nem tudomány” kérdése, hanem a „természettudományos szellemtudomány, vagy nem tudomány” kettőssége.

A gének harmóniája

A gének rendszere, életerege Szondi számára maga a tökéletes harmónia. Vagy nevezhetjük ezt az állapotot homofóniának is, mint Semon teszi. A természet és a biológiai transzformációs folyamatok tökéletessége nem pusztán közhely – ez univerzális tény. A tökéletesség valószínűsége az élő sejten belül majdnem teljes. Az a lehetőség, hogy egy biológiai folyamat megfelelő közegben rosszul működjön, csaknem elenyésző mértékű. Más oldalról, a 17. század óta egyre jobban az ember lényegévé vált, hogy hangsúlyozza a problémákat, konfliktusokat és tagadja a harmóniát. A fájdalom, a konfliktus serkenti figyelmünk koncentrációját, a zavarok felnagyítódnak, míg a spontán élet szabad játékaik nem igényelnek külön figyelmet. Az utilitárius elméletek a jutalmazásról, a feszültségcsökkentésről mind-mind szűknek bizonyulnak, ha szem előtt tartjuk, hogy az ember önszántából keresi a nehézségeket, a bajt, és állandóan kihívja a lehetetlent. A felvilágosodástól kezdve az emberi gondolkodás tisztán mutatja ezt a megosztottságot.

Az ember egyrészt becsapva saját tökéletességét, rendezettségét, a rendezetlenséget, a zavart kezdi kutatni környezetében. Másrészt magában pedig keresi azt az erőt, amelyik a természettől elkülönülve segíti őt a fennmaradásban. A misztikusok ezt a kettősséget úgy oldják fel, hogy lemondanak saját énjükről és tudatosságukat Istenre irányítják. Így tudatukat az isteni harmónia tölti el, és a külvilág fájdalmait boldogan szenvedik el. Egy tudósnak természetesen nem célja a misztikus unió létrehozása, ő megismerni akar és ismereteit közölni szeretné a világgal. Szondi a biológiában, illetve a gének működésében látta az örökérvényű rendszert, amely isteni módon tökéletes, de mivel emberi organizációról van szó, ezért tökéletlen tartalmakat hordozhat.

Szondi így munkásságában egyszerre lehetett homo ludens, irodalmár-misztikus és szigorú természettudós. Vizsgálatának tárgya a betegség, a halál, mindennemű deformitás, de leíró rendszere az időtlen, harmo-

nikus génbiológia. Hogyan nem tűnt fel neki a szakadék a gének tökéletessége és az emberi viselkedés tökéletlensége között? Hogyan teremthetnek a többnyire hibátlan gének ennyire hibás, kifordult világot? Erre a sorsanalízis nem ad magyarázatot.

Végül válaszoljuk meg a kérdést: milyen Szondi Lipót horoszkópja? Úgy vélem, mindegy, hogy génekről vagy csillagokról van-e szó, az aszcendens nagyon hasonló. Játékos, nagyon öntudatos elmék kísérelteznék mind az asztrológiával, mind a sorsanalízissel. Akik, mint a gyerekek, mernek játszani és nem félnek Istentől, de felnőttek lévén magyarázni és kormányoz-

ni szeretnék azt, aminek gyepelője nem az ő kezükben van.

Jegyzet

- (1) Fiam J. (1947): Asztrológia és Sorselemzés. In: *Lélektani tanulmányok*. IX. Budapest,
- (2) Semon, R. (1908, 1909): *Die Mneme*. Die Mne-mischen Empfindungen, Leipzig.
- (3) Schwarz, H. (1922): *Leib und Seele*. München,
- (4) Szondi L. (1948): *Schicksalsanalyse Erstes Buch*. Benno Schwabe.
- (5) Baktay E. (1989): *Csillagjósolás*. Budapest, reprint.
- (6) Szondi L.: I. m.: 26.

Juhász Tibor

Adorno és a kritikai pedagógia

A felsőoktatásban alkalmazott pedagógiai módszerek (és azok megkülönböztetése) nem kevésbé fontosak a nevelés „klasszikus” periódusainál; még akkor sem, ha már nem elsősorban a magatartás, hanem a szellem fegyelmzésére (illetve felszabadítására) irányulnak. Ebben igen nagy segítségünkre lehet Theodor Wiesengrund Adorno személye, aki maga is lényének egészével ütközött az egyetemi oktatás határaiba (esetében: politikai határokba) a hatvanas években, és ebből fejtette vissza az oktatási rendszer alacsonyabb szintjeiken is megbúvó belső ellentmondásait.

Az Adorno által is képviselt kritikai elméleten keresztül felvázolhatjuk az 1980-as években megindult kritikai pedagógia (Critical Pedagogy, későbbiekben: CP) alapvonalait. Ez a módszer átörökíti a Frankfurti Iskola tagjai által kidolgozott kritikai elmélet attitűdjét az iskolák falain belülre. Az Iskola elképzelései szerint ugyanis elmélet és gyakorlat (teória és cselekvés) éppúgy összezáródik, mint ahogy megvalósítja azt a CP az oktatás keretei között, azaz megvalósítja ennek a modernista utópiának és a jelenkori elvárásoknak a szintézisét a maga társadalmában.

A kritikai pedagógia elterjedését sokáig hátráltatta, hogy nézeteit az értelmezések összemoszták a nevelés- és oktatásellenes irányzatokkal; a kilencvenes évekre pedig már maga is összeolvadt a posztmodern el-

képzelésekkel. Ennek természetes következménye, hogy a CP témája feldolgozatlan (nem is említve a hazai helyzetet), miközben mára aktualitása egyre nagyobb – nem csupán a posztmodernnel szemben mutatott magatartása, hanem az általa képviselt célok és értékek tekintetében is. Eme szemléletet érdemes magunk előtt tartani, mikor a CP ismertetését bevezetendő *Theodor Wiesengrund Adorno* pedagógiájáról szólnunk, aki maga is ezt a sajátos kritikai álláspontot képviselte élete utolsó évtizedében.

Adorno és a tanári hivatás

Adorno számára a tanári hivatás sokkal inkább annak társadalmi szerepére, mint kizárólag a tanár-diák viszony megőrzésé-